

ПРОЕКЦІЯ ГУМАНІСТИЧНО-РЕФОРМАЦІЙНОЇ РЕЦЕПЦІЇ В ПРОТЕСТАНТСЬКІЙ ОРТОДОКСІЇ

Актуальність теми. Сьогодні значимим постає факт безпосереднього зв'язку гуманізму з християнством та причетності протестантизму як чинника історичного процесу і духовного утворення до соціокультурних, економічних, політичних запитів насамперед західноєвропейських країн. Переосмислення модусів взаємодій протестантської ортодоксії (М. Лютера, Ж. Кальвіна) і християнського гуманізму в контексті релігійно-філософської антропології поглибить уявлення про особливості цього конгломерату, що обумовлює здійснення теоретичної реконструкції еволюції проблематики впливу гуманізму на становлення протестантської ортодоксії, виявлення між ними точок перетину і розбіжностей у формуванні образу світу, людини, Бога. Концептуальні основи класичної ренесансної гуманістики не лише визначили провідні напрями розвитку гуманістичних ідей, а й наповнили антропоцентричним змістом реформаційні рухи, зумовлюючи переміни у релігійному комплексі, до чого належить зародження й адаптування конфесій-носіїв протестантської ортодоксії, а в цілому гуманізм вплинув на формування нового образу людини і проектування нового вектора розвитку європейської цивілізації.

Дослідженість проблеми. Тематизація становлення і розгортання гуманістично-реформаційних явищ та приналежності до них протестантизму, як у західно-європейському, так і українському просторі, репрезентована в працях М. Грушевського, М. Драгоманова, О. Левицького, М. Любовича, І. Малишевського, І. Огієнка, І. Франка та інших. Важливими джерелами для розуміння релігійної картини, конфесійних виявів, гуманістичних зрушень і функціонування ортодоксальних протестантських течій на українських теренах слугують праці сучасних українських науковців Я. Дашкевича, М. Дмитрієва, В. Литвинова, В. Колосової, В. Кречотня, Б. Криси, О. Мишанича, В. Наливайка, В. Нічик, В. Ульяновського та інших. Вагомими для нашого дослідження стають також студії науковців В. Докаша, П. Кралюка, В. Любащенко, П. Павленка, П. Сауха, М. Черенкова, П. Яроцького, які у філософсько-релігієзнавчих векторах порушують питання особливостей взаємодій гуманістів і протестантських ортодоксів. **Мета праці.** Усе ж уточнення й поглиблення потребує проблематика релігійно-парадигмальної специфіки процесу взаємодій гуманістів і протестантських ортодоксів у контексті гуманістично-реформаційних викликів доби Відродження, що і є метою нашого дослідження.

Гуманістичні ідеї як світоглядні підвалини сформульовані Д. Аліг'єрі й Ф. Петраркою та переосмислені відповідно до ренесансного світобачення з урахуванням античних і схоластичних здобутків гуманістами, неоепікурейцями, представниками філософії природи, християнськими гуманістами та іншими філософами і громадськими діячами. Прикметно, що Ж. Кальвін, категорично засуджуючи несумісні з християнським віросповіданням ідеї античних мислителів, неодноразово цитував думки, особливо стоїків, у яких вони пропонували підкорятися Божій волі. «Язичницький філософ Сенека, – писав протестантський ортодокс, – говорить, що існувала така давня поговорка: якщо хочеш навчити кого-небудь терпляче переносити випробування, то скажи йому, що потрібно підкоритися Богу»²²⁷.

Засади філософії гуманізму закладені у світоглядних пошуках та соціальній практиці античних мислителів, де людина поставала «мірилом усіх речей» (Протагор), що репрезентує суб'єктивізм і релятивізм у переконаннях софістів. У помислах Сократа – критика принципу «все є відносним» – поведінка людини має опиратися на надійні, завершені, приховані у собі знання («Пізнай самого себе»), за міркуванням Платона «якщо ж людина не є тілом..., то їй найпристойніше бути душею».²²⁸ На думку Аристотеля, ідеї якого склали підґрунтя раціонально-логічного, на відміну від платонівського екзистенційно-містичного, типу мислення, людина ототожнюється з «полісною істотою» та розвитку у філософській думці набуло його визначення людини як розумної і смертної істоти. Зокрема, Августин детермінує її як розумну, смертну істоту, яка за допомогою віри причетна до Бога, – це людина віруюча. П. Абеляр визначає людину як розумну, смертну істоту, благодатно наділену здатністю говорити, – це людина інтелектуальна. Ф. Петрарка проголосив людину як розумну, смертну істоту, яка може власним розумом здолати смерть, тобто стати безсмертною, – це людина гуманістична. Так у християнство приходять нові ознаки людини: людина Відродження не живе з Богом, як зазначено середньовічними мислителями, а лише мислить у горизонті Бога. Важливим для людини Відродження, стає діяльність та праця, що постулюється і в ідеях протестантських ортодоксів. Систематизованіше і ширше ці погляди проповідуються у теологічних розвідках Ж. Кальвіна, де «невтомна праця в рамках своєї професії»²²⁹ стає важливою передумовою впевненості кальвініста у спасінні. Ступінь впливу релігійного чинника на економічну діяльність індивіда розкриває протестантська етика, згідно з якою передбачається потреба у праці кожної людини. Часткова тотожність, на думку М. Вебера, притаманна таким гетерогенним явищам, як етичні засади протестантизму, серед яких варто виділити працьовитість, порядність, дисципліну, бережливість, раціональність в управлінні, економіці та правовій сфері, і капіталізму з економічними закономірностями. Релігійні догмати

²²⁷ Кальвін Ж. Наставление в христианской вере. - Т. 2. Кн. III. – М., 1998. – С. 169.

²²⁸ Платон Диалоги. – СПб., 2000. – С. 66.

²²⁹ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. – К., 1994. – С. 127.

різнобічно корегують механізми функціонування соціальної та економічної діяльності носіїв певної конфесії. В такий спосіб протестантизм сприяє дієвості економічних інновацій як вияву активності, підприємливості, виконанню земного обов'язку, покликання та повсякденної діяльності у професійному просторі.

На тлі кризи світобачення Середньовіччя ренесансні гуманістичні та реформаційні інтенції, розширюючи обрії філософського, релігійного і суспільного духовно-практичного освоєння світу, кардинально повернули вектор розвитку європейської цивілізації. Гуманісти і протестантські ортодокси, самоутверджуючись послідовниками антично-християнської традиції, протиставляли середньовічним світоглядним орієнтирам, відповідно до яких людина повинна в усьому сподіватися на віру в Бога, та духовним цінностям як стадії безособової корпоративності, ідею вільної людини, чия самодостатність уможлиблює її самовизначення у творчості й у вірі. Крім того, гуманісти доби Відродження, на слухну думку П. Яроцького, «обґрунтовуючи ідею цінності людської особистості, протиставляли толерантність релігійній нетерпимості».²³⁰ Цікаво, що російські православні філософи і богослови ХІХ ст., проходячи шлях від кардинально негативного до поміркованішого ставлення до протестантизму, схиляються до його розгляду через призму принципу доповнювальності до християнської традиції, а відтак пошуку спільних біфуркаційних точок, що, на нашу думку, сприятиме налагодженню міжконфесійного діалогу і взаємодій. Так, С. Булгаков, вказуючи на існування спільного для всього християнського світу розуміння образу Ісуса, переконував, що «у цій вірі православ'я не розходиться ні з католицизмом, ні з англіканством (принаймні, з англо-католиками), ні з ортодоксальним протестантизмом. При цьому христологічний догмат приймається у всій силі реалізму, який наданий йому в епоху Вселенських Соборів»²³¹.

Аксіоматичною сьогодні постає теза про вплив гуманізму з його чітко вираженим антропоцентричним характером на становлення і подальший розвиток реформаційних інтенцій. Щоправда, саму Реформацію гуманісти не започатковували, оскільки більшість із них, за твердженням Б. Рассела, «не бачила ніякої середини між ортодоксальністю і вільнодумством; такі погляди, як у Лютера, в них були неможливі, вони вже втратили середньовічну любов до тонкощів теології»²³². Надмірна залежність від католицизму Е. Роттердамського, І. Рейхліна, У. Гуттена, Г. Аґріппа та інших виразників північноєвропейського гуманізму обмежила нововведення рамками католицького віросповідання, натомість М. Лютер похитнув єдність

²³⁰ Яроцький П. Свобода буття релігії в контексті викликів тоталітаризму і нетолерантності // Релігійна свобода. Науковий щорічник №15. За ред А. Колодного. – К., 2010. – С. 161.

²³¹ Булгаков С.Н. Православие. Очерки учения Православной Церкви. – Минск, 2011. – С. 140.

²³² Рассел Б. История западной философии. – К., 1995. – С. 422.

християнського світу. Однак саме на патримонії північноєвропейського гуманізму, посилено пов'язаної з християнською традицією, з намірами очищення релігійної віри, орієнтованої на земні справи людини-особистості, яка отримує талант і розум як дар Бога і завдячує йому за це своєю активністю у земному бутті, ґрунтуються філософсько-етичні константи протестантської ортодоксії. Висунувши першопочатково незначні вимоги для покращення релігійно-духовного буття, М. Лютер сумнівався у католицьких віросповідних теоретичних основах і практичній релігійній діяльності, у результаті чого, поступово змінюючи офіційну канонічну систему традиційної середньовічної Церкви, зрештою зруйнував її остаточно. В такий спосіб на місце конститутивності Церкви у суспільному і духовному бутті людини прийшло утвердження самоцінності її земного існування. Ці та інші факти стали однією з підстав сучасних інтенцій вписати протестантизм в історію християнства, зокрема в еволюцію середньовічного католицизму²³³.

Отож, однією із концептуальних засад філософської гуманістики стало розширення простору філософських експлікацій залученням до неї насамперед античної теоретико-культурної спадщини і поєднанням її принципів з новими ренесансними викликами. Тому серед низки прогресивних досягнень гуманізму на становлення поглядів протестантської ортодоксії, її сподвижників У. Цвінглі, Ф. Меланхтона та ін. певною мірою вплинув заклик повернутися до витоків, що гуманісти впроваджували зверненням до класичних античних зразків, або до Святого Письма, Отців Церкви та ранніх діячів християнства. На авансцену філософського дослідження гуманістів, які апелювали до різноманітної теоретико-культурної спадщини, виходить обґрунтування співвідношення макрокосму і мікркосму з наголошенням на органічно вписаній у світоустрій людини як центрального елемента космічної ієрархії і Божого творіння. Віддаляючись від християнського космополітизму, діячі гуманістичного руху переглядали сакральні середньовічні догматичні стереотипи мислення, прагнули реформувати Церкву і адекватно оцінити суспільні явища, які імпульсували зміни у всіх компонентах релігійного комплексу.

Високоосвіченість гуманістів, знання ними давніх мов, автентичних текстів Святого Письма і першоджерел Отців Церкви та герменевтичних прийомів уможливило публікацію творів Августина і першого, здійсненого Е. Роттердамським у 1516 р., грецькомовного Нового Завіту, що стало наріжним каменем програми реформ XVI ст. Реформація зародилася і розвивалася під гаслами відродження християнства перших століть від часів «апостольських Отців» (Климент Римський, Ігнатій Антіохійський, Герма) через діяльність Отців-апологетів (Іустин, Афінагор, Татіан, Тертуліан) до панування власне патристики з її намаганням систематизувати засадничі християнські догмати. Як слушно зазначає А. Колодний, «завдяки Реформації Біблія повернулася

²³³ Reformation and Scholasticism. – Grand Rapids: A Division of Baker Boor House, 2001.

християнам у своєму чистому вигляді без тих доповнень і деформацій, які внесли в її тлумачення Отці Церкви і християнські Собори першого тисячоліття».²³⁴ Протестантські ортодокси закликали повернутися до Нового Завіту і творів його перших інтерпретаторів як до першоджерельних пам'яток християнського світу, де знаходилися первинні ідеали християнства. Зміст і алгоритм своїх нововведень М. Лютер узагальнив вичерпним формулюванням: «Біблія і св. Августин».²³⁵

Якщо Августин наполягав на звертанні до авторитету для істинного розуміння Святого Письма, то поборники Реформації, утверджуючи вищість Письма над Церквою, наполягали на його тлумаченні лише з врахуванням самого тексту. М. Лютер, вперше таке ранжування закріпив у «Бесідах про псалми», де чітко проголосив, що Святе Письмо є абсолютним джерелом народження Божественної істини та Церкви. Знецінюючи авторитет офіційної Церкви, він наполягав на іманентному трактуванні Святого Письма.

Ж. Кальвін і його послідовники, ретельно вивчаючи патристичну спадщину, не заперечували авторитету Отців церкви для християнства, підтвердженням чого є посилення-звернення до Тертуліана, Кипріяна, Златоуста, Августина з метою підсилення аргументації свого вчення про євхаристію. Разом з тим, Ж. Кальвін доводить перманентну потребу вищого авторитету Святого Письма і обмеженість авторитету Отців церкви, пов'язану з помилками в їх вченнях, взаємонеузгодженістю і протиріччями. Проте Ж. Кальвін на відміну від П. Абеляра, який, ґрунтовно розгортаючи проблематику недостатності звернення теологів задля обґрунтування власних ідей лише до вчення Отців церкви, у творі «Так і Ні», цитує близько 158 взаємозаперечних висловлювань Отців церкви, розгортає їх контрверзи для демонстрування цієї неузгодженості своїм сучасникам як захисникам середньовічної системи.

Не опротестовуючи місця античності як відправного начала в поступальному процесі всесвітньої історії загалом та античної філософії як першорушія низки ідей, напрямів європейської науки і філософії, Ж. Кальвін демонстрував неповноцінність політеїстичних аспектів античного світогляду. Тому він і застерігав християн від беззастережного поклоніння досягненням язичницьких мудреців з їх розумінням богів як частини природи або антропоморфізму, що не має нічого спільного з християнською моральністю, з трепетанням перед могутністю єдиного Бога, з пошуками духовних благ. Інтелектуалізму і естетизму стародавнього світу протестантський ортодокс протиставляв морально-духовну досконалість християнства, що частково показував порівнянням ораторської майстерності Демосфена і Цицерона із знавцем багатьох мов і неперевершеним оратором Мойсеєм, пріоритетами якого було дохідливе донесення законів Святого Письма, а не витонченість і пафосність красномовства.

²³⁴ Колодний А.М. Історіософія релігії. Монографія. – К., 2013. – С. 134.

²³⁵ Лютер М. Избранные произведения. – СПб., 1994. – С. 35.

Дискусійним поставало і відношення до схоластики, проте підстави однаково негативного ставлення до схоластів і гуманістів, а також протестантських ортодоксів були різними. Гуманісти, постулюючи спрощену і зрозумілішу теологію, опротестовували середньовічну схоластику через її незрозумілість і складність викладу. Співзвучні мотиви були і у швейцарського реформатора, але вітенберзький реформатор своє заперечення схоластики обумовлював впевненістю у її кардинальній хибності. Ще однією суттєвою розбіжністю між гуманістами та протестантськими ортодоксами є їх відношення до філософії. У трактуванні Е. Роттердамського філософія – це практичне втілення мудрого розуміння християнського життя, що опирається на вчення Святого Письма і Послання апостола Павла, а не формалізоване, перенасичене теоретичними конструкціями розгортання питань діалектики, метафізики за аристотелівсько-схоластичним зразком. Створюючи нову християнську структуровану систему, яку гуманіст іменував «філософією Христа», він не стомлювався робити акцент на людині, на її внутрішньому світі, її відношенні до Бога, на моральнісних зобов'язаннях людини перед Богом («Діатріба»), на етико-політичних і пацифістських максимах («Жалоба миру», «Зброя християнського воїна»), що стало базисним джерелом філософських поглядів Я. Коменського, Ж. Руссо, І. Канта та інших. Саме завдяки експліцитно виражених виявленням Е. Роттердамським некоректності, догматизму, формалізму, секуляризації Церкви, бездуховної обрядовості («Похвала глупоті», «Просто розмови») він став провісником Реформації. Так, доводячи у діалогово-сатиричній формі безглуздість індульгенцій, він писав: «Я ніскільки не проти індульгенцій, я лише сміюся над дурістю мого співбесідника, який... всі надії на спасіння душі... затвердив і звів на листах пергаменту, замість того, щоб виправляти свої вади».²³⁶ Згодом Е. Роттердамський, якого поряд із І. Рейхліним сучасники називали «очима Німеччини», став послідовним критиком релігійного фанатизму, категоричного догматизму і невиправданого приниження людини перед Богом, що були властиві, на його думку, засновнику і послідовникам лютеранства.

Якщо гуманісти (Е. Роттердамський, С. Кастелліоне, Г. Бюде) визначали філософію апогеєм розвитку мислителів античної філософської думки, то Ж. Кальвін, об'єднуючи в єдину систему античних і сучасних йому філософів, католицьких теологів, які у своєму філософуванні наповнювали теологію античним філософським понятійно-категоріальним апаратом, вважав неприпустимим порівняння «Божественної теології» з людськими науками. Втім, філософів стародавнього світу, на думку швейцарського реформатора, частково виправдовувало незнання про первородний гріх, позаяк, гуманістам було відомо про наявність вибору у людини, тобто про вчинок Адама, який володів свободою волі, тому й вчинив первородний гріх, і про неможливість вибору у наступних генераціях через позбавлення цієї свободи. Тому пафос

²³⁶ Роттердамский Э. Разговоры запросто. – М., 1969. – С. 359.

критики Ж. Кальвіна налаштований не проти самих античних філософів, а більшою мірою проти відхилень гуманістами, і передусім Е. Роттердамським, від засадничих християнських догматів, що призводить до нівелювання віри. Проводячи паралелі значення протестантської ортодоксії у новоевропейському і сучасному соціокультурному бутті, В. Горський застерігає: «марними є сподівання тих, хто слідом за М. Вебером покладається на роль церкви й тієї етики, яку приніс заходу протестантизм, що духовно об'єднав суспільство на шляху до його трансформації».²³⁷

Ренесанс, гуманізм, реформація репрезентуються стрижневими типологічними характеристиками вітчизняного суспільного буття і духовної культури XVI – XVII ст., коли Україна перебувала в проблемному полі загальноєвропейських культурних тенденцій, переосмислених у контексті давньо-руської традиції. Заснована у студіях Д. Чижевського детермінація цієї доби як культури бароко, відрізняється, за В. Горським, не лише зв'язком з ренесансними і реформаційними ідеями, й такими центральними рисами мислення як «усвідомлення «невпорядкованості» світу та неоднозначної й суперечливої природи людини, зумовлений цим драматизм, бо навіть трагізм світосприйняття, де людина відчуває себе залежною від могутніх і непередбачуваних сил Всесвіту як динамічної нескінченності».²³⁸ Ці характеристики української культури, сформовані в результаті інкультурації ренесансно-гуманістичних і реформаційних викликів Західної Європи, стали тим підґрунтям, на якому конструювались особливості становлення і функціонування зокрема лютеранства і кальвінізму.

Таким чином, соціокультурне буття реформаційної доби наповнене злитістю, органічною цілісністю, синтезом старого і нового, що відображено в активному зацікавленні оригіналами мислителів античної культури, у пошані і своєрідному відновленні старовини, а у релігійно-церковному просторі у реорганізації Церкви згідно з директивами первісного християнства, в узгодженні догматичної системи з Святим Письмом як єдиним авторитетним джерелом віри. Гуманізм як соціокультурне явище і філософське вчення та протестантська ортодоксія продукуються провідними концептами духовно-культурного інтертексту європейської ренесансної парадигми. Програма реформ протестантських ортодоксів, будучи організаційною, соціально-етичною, у багатьох аспектах ототожнювалась з висхідними гуманістичними принципами. Важливо відзначити, що полеміка між гуманістами і протестантськими ортодоксами посилювалася і конкретизувалася відповідно до умов розвитку реформаційних процесів та адаптації протестантського віровчення. Візія М. Лютера і Ж. Кальвіна в інтерпретаціях гуманізму еволюціонувала від підтримки гуманістичних ідей до їх критичного переосмислення.

²³⁷ Горський В.С. Філософія в українській культурі: (методологія та історія). Філософські нариси. – К., 2001. – С. 24.

²³⁸ Там само. – С. 24.

Анотації

У статті Л. Стасюк «Проекція гуманістично-реформаційної рецепції в протестантській ортодоксії» здійснено філософсько-релігієзнавчу рефлексію процесу дотримання основними суб'єктами реформаційних зрушень доби Відродження принципу повернення до джерел як звернення, ґрунтовного переосмислення, запозичення античної спадщини, у межах якої закладено фундамент філософії гуманізму, а також до Святого Письма та до вчень духовно-релігійних керівників християнства. Проведено компаративний аналіз ставлення до античних філософських і середньовічних схоластичних здобутків та до філософії як типу мислення загалом представниками гуманізму і протестантської ортодоксії як виразників духовної парадигми європейської історії.

Ключові слова: гуманізм, ренесанс, Реформація, протестантська ортодоксія.

В статье Л. Стасюк «Проекция гуманистически-реформационной рецепции в протестантской ортодоксии» осуществлено философско-религиоведческую рефлексию процесса соблюдения основными субъектами ренессансно-реформационных сдвигов принципа возвращения к истокам как основательного переосмысления, заимствования античного наследия, в рамках которого заложен фундамент философии гуманизма, а также к Священному Писанию и к учениям духовно-религиозных вождей христианства. Проведено компаративный анализ отношения к античным философским и средневековым схоластическим достижениям и к философии как типа мышления в целом представителями гуманизма и протестантской ортодоксии как выразителей духовной парадигмы европейской истории.

Ключевые слова: гуманизм, ренессанс, Реформация, протестантская ортодоксия.

L. Stasyuk «Projection of Humanistic and Reformational reception in Protestant Orthodoxy». There is performed a philosophical and theological reflection of the process in which main subjects of Renaissance and Reformation changes adhere to the principle of getting back to sources such as appeal, thorough rethinking, borrowing of the antique heritage within which a foundation of the Humanism philosophy is laid, as well as to the Holy Scriptures and to the teachings of spiritual and religious leaders of Christianity. There is made a comparative analysis of the attitude to the antique philosophical and medieval scholastic achievements and to the philosophy as a way of thinking generally by representatives of Humanism and Protestant Orthodoxy which typify the spiritual paradigm of European history.

Keywords: Humanism, Renaissance, Reformation, Protestant Orthodoxy.